

Dr Esad Pašalić

PODRUČJE DANAŠNJEG SARAJEVA U RIMSKO DOBA

I

Arheološka istraživanja su utvrdila da su na teritoriji Bosne i Hercegovine još od najstarijih praistorijskih perioda živjele ljudske grupe i zajednice. U naše dane izučavanju spomenika materijalne kulture posvećuje se sve veća pažnja, a rezultati postaju sve potpuniji i bolji. Kad je u pitanju region današnjeg Sarajeva, može se reći da su dosadašnja istraživanja pružila dosta podataka o životu njegovog najstarijeg stanovništva. Prve ljudske naseobine u ovom kraju potiču iz neolitskog perioda. Tom periodu pripada poznata neolitska stanica u Butmiru. Iz bronzanog perioda znamo za nekoliko naseobina, među kojima treba pomenuti Gradac kod Kotorca i Debelo brdo iznad Sarajeva. Krajem bronzanog doba ovdje se javljaju grupe Ilira, koji su se naselili po teritoriji Bosne i Hercegovine. Tokom starijeg željeznog doba ilirske grupe su u okolini Sarajeva zaposjele uzvisine i na njima podigle naseља prikladna za odbranu (gradine). Iliri su bili stanovnici sarajevskog kraja i u mlađem željeznom dobu, sve do dolaska Rimljana, i za cijelo vrijeme njihove vladavine.¹

II

Poznato je da su Rimljani već u prvoj polovini III vij. st. e. započeli svoj prodor na istočne obale Jadrana i u unutrašnjost Balkanskog poluostrva. Njihova ekspanzija je išla u dva pravca: pomorskim putem, preko Dalmacije i Albanije, i kopnenim putem, preko sjeverne Italije i Istre. Borbe za osvajanje ovih krajeva nisu bile lake i trajale su više od 200 godina. Rim je za to vrijeme morao da šalje protiv Ilira brojne ekspedicije i da često kreće u nove akcije za pokoravanje kra-

1. O praistorijskim nalazima iz sarajevskog kraja v.: F. Fiala: WMBH I, 39-54, 326-328; IV, 38-72 (passim); V, 124-130 i VI, 129-138 (passim); W. Radimsky: WMBH II, 50-52; W. Radimsky -- M. Hoernes: Die neolitische Station von Butmir, I, 1895; F. Fiala -- M. Hoernes: Die neolitische Station von Butmir, II, 1898; V. Čurčić: GZM XX, 1908, 363-365; M. Mandić: GZM XLV, 1933, 3-4 i LI, 1939, 2-6; B. Čović: GZM 1957, NS XII, 241-244. Upor. takođe: A. Benac, Sarajevo od najstarijih vremena do danas -- Sarajevo kroz arheološke spomenike, izd. Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo, 1954, 7-21.

jeva koji su već bili osvojeni ili stavljeni pod nadzor. U osnovi rimske ekspanzije na Balkansko poluostrvo stoje važni motivi. Nova imperija je odmah po izlasku na pomorske mediteranske puteve (sredinom III vij. st. e.) došla u bliže odnose sa helenističkim državama i drugim susjednim zemljama. U sferu interesa Rima tada su ušle i oblasti Ilirika. Radilo se o prostranim krajevima između Italije, Dunava i Prednjeg istoka kroz koje su prolazile pogodne komunikacije. Rimljani su dobro ocijenili da će u prodoru prema Dunavu i Istoku strategijska uporišta na istočnom Jadranu i u njegovom zaleđu odigrati krupnu ulogu. Unutrašnjost Balkanskog poluostrva raspolagala je raznovrsnim prirodnim resursima, što je takođe bilo značajno u daljem širenju i jačanju Rimske Imperije. Teritorija današnje Bosne i Hercegovine predstavljala je za Rimljane privlačno područje zbog njenog rudnog bogatstva i važnog geopolitičkog položaja. Na prostoru između Jadrana i posavsko-podunavske doline ovi krajevi su fungirali kao pozadina prirodne granice na Dunavu, koju je Rim morao obezbijediti.

I baš u centralnim dijelovima Ilirika, u njegovoj unutrašnjosti između Save i srednjeg Jadrana, rimska ekspanzija je naišla na najgorčeniji otpor. Ni velika Oktavijanova vojna od 35. do 33. g. st. e., kao ni brojne ekspedicije za osvojenje Ilirika koje su vođene prije toga (tokom II i I vij. st. e.) nisu obezbijedile rimsku vladavinu u unutrašnjosti zemlje. Negdje je to bila samo nominalna kontrola Rimljana, negdje povremena i prolazna vlast, a negdje su Iliri sačuvali svoju samostalnost i poslije tih osvajачkih pohoda. Čini nam se da je već sasvim jasno da su neki dijelovi današnje Bosne bili stvarno pokoreni tek 9. g. n. e., po završetku dalmatsko-panonskog rata (*Bellum Batonianum*).²

III

Na području današnjeg Sarajeva i u njegovom širem regionu stanovali su Desitijati. Ovo brojno i moćno pleme zauzimalo je oblast između gornjeg toka Bosne i srednjeg toka Drine. Apijan (III, 17) ubraja Desitijate među ilirska plemena koja su Oktavijanu pružila jak otpor. Među ovim plemenima nisu spomenuti Mezeji, koji su zajedno sa Desitijatima odigrali krupnu ulogu za vrijeme docnijeg dalmatsko-panonskog rata (6. do 9. g. n. e.). Za nas je važna činjenica što izvori (Apijan, *Monum. Ancyr.*, Svetonije, Dion Kasije) uopšte ne spominju da je Oktavijan pokorio Desitijate, Mezeje i još neka ilirska plemena. Oktavijanovi ratovi (35 — 33. g. st. e.) nisu bili širokih razmjera i zahvatili su samo neke oblasti Ilirika. Oktavijanu je bilo mnogo stalo do toga da svoje uspjehe u ilirskom pohodu prikaže što većim, ali mu je isto tako bilo stalo i do toga da što prije završi vojevanje, jer je morao poći na druge ratne pohode i frontove. Bio je, dakle, zadovoljan djelimično obavljenim poslom i privremenim umirenjem Ilira. Za pobjede u Iliriku senat mu je dodijelio trijumf (Appianus, III, 28. Suet.,

2. Upor. E. Pašalić: *Quaestiones de bello Dalmatico—Pannonicoque* (a. 6—9. n. ae.), *Godišnjak Istor. društva BiH VIII*, Sarajevo, 1956, 268 idd. — sa tamn navedenim izvorima i literaturom.

Aug. 22; Dio Cass., Li 21; Liv., Epit., CXXXIII). Neki istraživači na osnovu tog podatka stvaraju zaključak da su rezultati ratovanja u Iliriku bili sjajni. U prilog ovoj tezi navode se i grandiozne pripreme za Oktavijanov ilirski pohod, u kome je učestvovalo više od 40 legija. Međutim, tako velike pripreme izvršene su ne samo radi operacija u Iliriku već i radi drugih vojnih planova, kao što su obezbjeđenje granice na Dunavu, obračun sa Antonijem i sl. Uostalom, prostranstvo Ilirika, široko ratno poporište i snaga Ilira nisu bili za potezivanje, pa se ne treba čuditi ozbiljnim mjerama koje je Oktavijan preduzeo. Što se tiče trijumfa, ni on kao argumenat ne može značiti mnogo. Ratovi su vođeni, bilo je i uspjeha, neka ilirska plemena su umirena, postignuto je nešto i u pogledu obezbjeđenja granice na Dunavu — za sve to, naravno, trebalo je odati priznanje i zahvalnost vojskovođi. Pojednim vojskovođama koji su ratovali protiv Ilira i ranije su dodjeljivani trijumfi (npr.: Ex Illyrieis — 228. g. st. e., triumph. Fasti CIL I, 458; De Dalmateis — 155. g. st. e., Fasti CIL I, 459; De Dalmateis — 117. g. st. e., Fasti CIL I, 460; 42. g. st. e., Fasti CIL I, 461 i 478). Stoga, ni u kojem slučaju ne bismo smjeli odbaciti mišljenje nekih istraživača da su iza Oktavijanovog trijumfa stajali neznatni rezultati i, čak, da je njegovo ratovanje ličilo na običan *mens parturiens*.³

U dalmatsko-panonskom ratu od 6-9. g. n. e. Desitijati su imali vrlo važnu ulogu. Njihov prvak Baton je za cijelo vrijeme rata bio vođa svih Ilira koji su učestvovali u borbi protiv Rimljana. Po njemu je i završni dio rata nazvan *Bellum Batonianum*. Okolnosti pod kojima je vođen oružani pokret dalmatsko-panonskih Ilira i razvitak događaja koji su se za to vrijeme odigrali na području Panonije i Dalmacije pokazuju da je unutrašnjost Dalmacije bila znatno slabije uvedena u rimski poredak no što je to slučaj sa Panonijom. Panonija je tada za Rimljane predstavljala važniju oblast od Dalmacije — kako zbog blizine granice na Dunavu, tako i zbog svega što su Rimljani u njoj već bili podigli (komunikacije, utvrđeni gradovi Šiscia, Sirmium i sl; upor. Vell., II, 110: ... cum universa Pannonia, insolens longe pacis bonis, adulta viribus, Dalmatia... arma corripuit). Dalmacija je bila mnogo slabije pristupačna Rimljanima, pa u ranije vrijeme nije mogla biti privedena jačim uticajima rimskog poretka. Pojedini njeni krajevi u unutrašnjosti, kao što je na primjer desitijatsko područje oko današnjeg Sarajeva, nalazili su se izvan domašaja rimske dominacije tokom ranijih osvajanja Ilirika. Otuda se u Dalmaciji oružani otpor protiv Rimljana tokom rata 6-9. g. n. e. snažnije razvio no u Panoniji. Na plemenskom području Desitijata, koji su, rekli bismo, predvodili ostala ilirska plemena protiv Rimljana, ovaj pokret je morao biti čvrst i jedinstven. — Oktavijan je odista ratovao u unutrašnjosti Ilirika, ali nije pokorio sva ilirska plemena. Do definitivnog pokorenja Ilira i etabliiranja rimske vlasti u svim ilirskim krajevima, pa i na teritoriji Desitijata, došlo je docnije — po završetku dalmatsko-panonskog rata

3. O ulozi Desitijata u ratovima protiv Rimljana upor.: E. Pašalić, cit. rad u bilj. 2, str. 271-283 — sa navedenim izvorima i literaturom.

9. g. n. e. Potvrdu za ovakav zaključak nalazimo i u tako važnom izvoru kakav je Svetonije: »Externa bella duo omnino per se gessit, Delmaticum adulescens adhuc, et Antonio devicto Cantabricum... Reliqua per legatos administravit, ut tamen quibusdam Pannonicis atque Germanicis aut interveniret aut non longe abesset... Domuit autem partim ductu partim auspiciis suis Cantabriam, Aquitaniam, Pannoniam, Delmatiam cum Illyrico omni...» (Aug. 20). Svetonije kaže da je August vodio dalmatski rat još kao mladić, ali je pokorenje Dalmacije i cijelog Ilirika spomenuto u vezi sa osvajanjima koja su uslijedila docnijih godina njegove vladavine. Tako su završene vijekovne borbe Rimljana za pokorenje Ilirika.

Ovdje je potrebno da se osvrnemo na još neka pitanja koja se tiču Desitijata. (Rimski izvori spominju Desitijate kao veliko i moćno pleme. Plinije (N. h., III, 142) na onom mjestu gdje se nabrajaju plemena koja su pripadala naronskom konventu kaže: »Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est. Nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XIII, Dauri XVII, Desitiatas CIII, Docleates XXXIII, Deretini VIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII, populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. Praeter hos tenere tractum eum Ozuae, Partheni... etc.» Iz podataka koje pruža Velej Paterkul o dalmatsko-panonskom ratu saznajemo sljedeće:

»... quippe Perustae ac Desidiatas Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustis saltuum paene inexpugnabiles, non iam ductu, sed manibus atque armis ipsius Caesaris tum demum pacati sunt, cum prae eversis forent... (II, 115). Magna in bello Delmatico experimenta virtutis in multos ac difficiles locos praemissus Germanicus dedit; celebri etiam opera diligentique Vibius Postumus vir consularis, praecipuis Delmatiae ornamenta meruit triumphalia.» (II, 116.)

Plinijev podatak kaže da je u Varonovo doba naronskom konventu pripadalo 88 plemenskih civitates, ali iz njega ne saznajemo koja su to plemena bila. Plinije zatim poimence nabraja civitates koje su od pomenutih 88 u njegovo vrijeme pripadale ovom konventu. Kao što se vidi Desitijati su među pobrojanim plemenima imali najveći broj dekurija i po ovoj vijesti predstavljaju brojno najjače pleme. Velejeve informacije o Bellum Delmaticum, mada sumarne i neodređene, omogućuju nam da se barem donekle upoznamo sa ulogom koju su imala neka ilirska plemena u samom ratu. Pirusti i Desitijati su, kako kaže Velej, pravi ratnici, vrlo hrabri i izdržljivi u borbama na teškom i neprohodnom terenu. Rimljani su posljednje godine rata vodili teške borbe i morali su uložiti velike napore za slamanje otpora dalmatskih Ilira. Tako je, pored ostalog, Germanik, kao komandant rimskih odreda, 9. g. n. e. uspješno vodio gerilski način ratovanja protiv Desitijata, Pirusta i drugih Ilira na području Dalmacije koji su i sami bili vješti takvom ratovanju.

Poslije definitivnog pokorenja Desitijati su zajedno sa nekim drugim plemenima bili stavljeni pod nadzor vojnih i političkih organa rimske provincije Dalmacije. Međutim, Desitijati su još dugo zadržali

status plemenske civitas. Samo pojedini Desitijati su tokom I i II v. n. e. sticali pravo rimskog građanstva, dok je cjelina njihove zajednice zadržala svoju plemensku organizaciju sve do proglašenja Institutio Antoniniana (212.g.)⁴ Razumijevanju društveno-političkog uređenja desitijatske civitas znatno doprinosi poznati nadgrobni natpis otkriven u Brezi 1930. g.:

VLPIAE T(iti) F(iliae) PROCVLAE AN(norum) XX T(itulum) F(ecit)
VALENS VARRON(is) F(ilius) PRINCEPS DESITIATI(um) ET AELIA IVSTA
SCENOBARBI.

Natpis jasno kaže da je Ulpija imala Civitas Romana po ocu koji je to pravo za sebe i svoju porodicu dobio od cara Ulpija Trajana. Ulpija kćerka je takođe Ilirka sa rimskim građanskim pravom po ocu, kome je to pravo darovao Hadrijan. Sam princeps, Varonov sin, kao dedikant nije imao civitas Romana, iako nosi rimski nadimak Valens.⁵ Rimljani su u osvojenom Iliriku prišli osnivanju gradova i uvođenju municipalnog uređenja u onom obimu i tempu kako je to odgovaralo njihovim političkim i strategijskim intencijama. Kad je riječ o unutrašnjosti provincije Dalmacije, treba napomenuti da novi gospodari nisu žurili sa uvođenjem municipalne uprave i da je njihovim planovima više odgovarala zatečena plemenska organizacija. Razumije se, plemenska uprava je morala da se modifikuje i prilagodi opštem sistemu provincijske uprave. Plemenske zajednice (civitates) na području Dalmacije, pa i desitijatska civitas, zadržale su nešto od svoje stare samouprave i svojih institucija iz vremena političke nezavisnosti. Novina se sastojala u tome što su nad njima vršili nadzor određeni provincijski funkcioneri (praefecti, praepositi) uz koje je kao poseban organ djelovao savjet plemenskih starješina — principes.

IV

Širi region Sarajeva spada u srednjobosansku a djelimično u istočnobosansku rudonosnu oblast. Antički rudnici su radili u distriktu Fojnaca—Kreševo gdje se na nekim rijekama od davnina ispiralo zlato. Oko Fojnice i Kreševa nalaze se brojna troškovišta željeznih ruda, koja su preostala iza srednjevjekovnih i antičkih rudarsko-topioničarskih radova. U rudama ovog kraja ima i drugih metala, kao što su olovo, srebro, živa, koji su takođe mogli biti eksploatisani u antičko doba. Ostaci starih rudarskih radova sačuvani su i u vareškom bazenu. Međutim, o području Vareša u antičko doba znamo vrlo malo. I to samo po nalazima novca. Na osnovu toga moglo bi se zaključiti da ovdje nisu radili antički rudnici. Pa ipak, neki drugi momenti uvjeravaju nas u to da su željezna rudišta vareškog bazena eksploatisana u predrimsko i rimsko doba. Glasinački Iliri i ilirski stanovnici sarajevskog regiona vršili su još u halštatsko doba razne metalotehničke

4. D. Sergejevski, u »Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1955, 64.

5. G. Čremošnik — D. Sergejevski: Novitates Musei Sarajevoensis br. 9, Sarajevo, 1930; Upor: D. Sergejevski: Spomenik SKA. XCIII, (72), Beograd, 1940, 142.

radinosti. Za to im je trebalo dosta željeza. Najprirodnije je da su ga dobavljali iz susjednih reona Vareša, Kreševa i Fojnice. Uvođenjem metala u upotrebu nastale su bitne društveno-ekonomske promjene koje su uticale na razvitak prometa raznim sirovinama i proizvodima. U takve odnose sa drugim krajevima stupale su i naše oblasti, o čemu govore nalazi uvezenih predmeta, ali je razmjena postojala i unutar pojedinih regiona. Od značaja je takode da su Rimljani u oblastima današnje Bosne brzo organizovali rudarske radove i proširili proizvodnju ove djelatnosti.⁶

Rimska vladavina u Iliriku označava period daljeg razvitka ne samo rudarstva nego i drugih privrednih grana. Novi gospodari traže više poljoprivrednih i zanatskih proizvoda kako za podmirenje svojih potreba, tako i za izvoz u samoj provinciji ili van nje. U unutrašnjosti provincije Dalmacije sitna zanatska radinost vidno je napredovala. Autohtono stanovništvo ovih oblasti usvojilo je za vrijeme rimske vladavine neke novine u tehnici proizvodnje i upoznalo se sa izvjesnim novim zanatima (npr., upotreba grnčarskog točka, uvođenje opeke u građevinarstvo, specijalizovane zidarske i metalurgijske radinosti, stolarski, modelarski i drugi zanati). Kao centri zanatstva i trgovine fungirali su gradovi (municipia), gradska naselja, trgovišta na cestama i putne stanice (mansiones i mutationes).

U vezi sa ovim biće potrebno da se ukratko osvrnemo na glavne saobraćajnice i komunikacije koje su prolazile kroz krajeve u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Odmah se postavlja pitanje koliki je udio Rimljana u izgradnji komunikacijske mreže na ovom području. Dosadašnja istraživanja pokazuju da su rimska naselja najvećim dijelom izrasla na onim mjestima na kojima su postojale predrimske ilirske aglomeracije. Intenzivnije naseljena područja u predrimsko doba (Livnjsko polje, Duvanjsko polje, dolina gornjeg Vrbasa, dolina Lašve, Sarajevo sa okolinom, porječje Sane i Une, donji tok Neretve, kraj oko Ljubuškog) morala su imati svoju bolje uređenu mrežu puteva, koji su obezbjeđivali vezu među naseljima. S druge strane, jednom izgrađeni putevi dobivali su funkciju gravitacionih linija na kojima su izrastale nove aglomeracije i centri. Pri tome su razni faktori uticali na to hoće li jedna komunikacija biti više posljedica nego uzrok postojećih naselja, ili će nastati obratna pojava. U svakom slučaju hodološko istraživanje mora se zasnivati na principu uzajamnog odnosa put — naselje, jer se u njemu odražavaju kako osnovne pobude kojima se određena zajednica rukovodila pri trasiranju svojih komunikacija, tako i stvarna uloga koju su komunikacije imale u raznim epohama. Primjeri mnogih antičkih cesta u Bosni i Hercegovini uvjerljivo svjedoče o smišljenom sprovođenju načela da cesta i put moraju ne samo savladati prostor već i povezati aglomeracije. Svuda se nailazi na tragove predrimskih (epihorijskih) i rimskih naseobina koje su uslovile

6. O rudarstvu upor.: E. Pašalić: O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, GZM 1954, NS IX, 47—74 — sa tamo navedenim izvorima i literaturom; idem: Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak Istorijskog društva BiH X, Sarajevo, 1959, 321—325.

izgradnju puteva ili su izrasle uz izgrađene puteve. Rimske ceste — kako ih konvencionalno i bez izuzetka nazivamo — nastale su u našim krajevima dijelom kao novi građevinski objekti, masivni i tehnički dobro izvedeni, a dijelom kao popravljene i regulisane trase ilirskih puteva iz ranijeg vremena. U početku svoje vladavine Rimljani su prvenstveno vršili regulisanje zatečenih puteva sa posebnim ciljem i namjenom da što potpunije sprovedu pacifikaciju tek pokorenog stanovništva. Najveće rimske ceste predate su saobraćaju vrlo rano, tako reći odmah po osvojenju naših krajeva. To potvrđuju građevinski natpisi koji govore o gradnji cesta što su iz Salone vodile u unutrašnjost zemlje (CIL III, 3198a = 10156a i 3200; 3198b = 10156b i 3201 = 10159):

1. Via Gabiniana
2. ... ad fines provinciae Illyrici, duga 157 rim. milja.
3. ... ad imum montem Dicionum Ulcirum, duga 72 i po rim. milje.
4. ... ad Ba... flumen, duga 158 rimskih milja.
5. ... ad He... castellum Daesitiatum, duga 156 rim. milja.

Iz natpisa saznajemo da su prva i druga cesta sagrađene 16/17. g. n. e., a ostale 20/21. g. n. e. Najmanje tri od ovih pet cesta prolazile su kroz današnju Bosnu i Hercegovinu: ad fines provinciae Illyrici vodila je preko Livanjskog polja, Glamočkog polja i Banjaluke do Bosanske Gradiške na Savi; ad imum montem Dicionum Ulcirum išla je prema Drvaru i dolini Sane; ad He... castellum Daesitiatum može se u osnovnom smjeru identifikovati sa cestom Salona — Bistue vetus — Bistue nova i dalje (Tab. Peut.), tj. sa pravcem koji je preko Duvanjskog polja, Garnjeg Vakufa i Viteza ulazio u plemensko područje Desitijata. Kad se ima u vidu da su oblasti u unutrašnjosti Ilirika definitivno pokorene tek 9. g. n. e., postaje jasno kako je bio brz tempo izgradnje navedenih magistrala koje su neposredno ili posredno vezale Jadran sa Savom, odnosno Podunavljem. Da li bi u tako kratkom roku Rimljani bili u stanju da izgrade ove ceste po novim planovima i na novim trasama? Nema sumnje da im je to bilo moguće samo zato što su se dobrim dijelom poslužili linijama zatečenih ilirskih puteva.⁷

Nas posebno interesuje pitanje antičkih komunikacija koje su zahvatale desitijatsko plemensko područje ili prolazile kroz njega. Pored već pomenute ceste (ad He... castellum Daesitiatum), kroz područje Desitijata prolazila je još jedna magistrala ovim pravcem: Narona — dolinom Neretve — Boračko jezero — Ivan sedlo — Sarajevsko polje — preko Romanije na Drinu. Danas se može pouzdanije utvrditi da je saobraćajnica linijom Narona — dolina Neretve i dalje na sjeveroistok postojala i u predrimsko doba. O tome svjedoče neki značajni faktori koji karakterišu sistem predrimskih i rimskih puteva: trgovinske veze i promet u praistorijskim epohama; naseljenost pojedinih područja; brojne gradine kao poseban tip ilirskih anglomeracija koje su

7. Za bliža obavještenja i podatke koji se tiču pitanja predrimskih i rimskih cesta u našim krajevima upor. E. Pašalić: O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju). Godišnjak Istor. društva BiH IX, Sarajevo, 1957, 163—169.

od pojave Ilira do u rimsko doba kontinuirano služile za podizanje utvrda, za skloništa, stočarska selišta i sl. Velik broj gradina dominirao je prirodnim saobraćajnicama kojima su prolazili kako predrimski tako i rimski putevi. — Prema tome, teritorija na kojoj su stanovali Desitijati nije bila bez komunikacijskih veza sa ostalim dijelovima Ilirika. Vidjeli smo da su u njihovu oblast ulazile dvije rimske magistrale koje su na većoj ili manjoj trasi postojale još u vrijeme ilirske samostalnosti.

Pred nas iskrsava još jedno pitanje: da li se cesta koju natpis CIL III, 3201 = 10159 obilježava pravcem Salona... ad He... castellum Daesitiatum završavala baš kod tog desitijatskog utvrđenja ili je produžavala dalje. Na prvi pogled moglo bi izgledati da to za našu temu nije važno. Međutim, objašnjenje ima svoj značaj. Već smo iznijeli da se ova cesta može u osnovnom smjeru identifikovati sa magistralom Salona—Bistue vetus—Bistue nova—Stanecli—Argentaria (Tab. Peut.). U prvom slučaju riječ je o cesti izgrađenoj 20/21. g. n. e., a druga nam je poznata po rimskoj karti puteva s kraja III vij. n. e. Opravdano je pomišljati da je tokom docnijeg regulisanja cesta izgrađena ova duža trasa do Argentarije (na Drini). A kojim pravcem je izbijala na Drinu, to ne znamo. Možda je produžila od Breze pored Olova i Kladnja, ili možda kroz područje današnjeg Sarajeva. Po ovoj drugoj mogućnosti negdje kod Sarajeva spajale bi se dvije ceste — ona koja je dolazila iz pravca Narone dolinom Neretve i ona koja je vodila od Salone preko Duvanjskog polja i gornjeg Vrbasa — pa bi od Sarajeva produžavale kao jedna komunikacija. Sve do novih rezultata hodološkog istraživanja na terenu, nismo u stanju da pružimo nešto više osim pretpostavki. U svakom slučaju područje današnjeg Sarajeva je ležalo na jednoj od rimskih magistrala, pri čemu nije isključeno da su se ovdje spajale dvije takve ceste sa polazištem na Jadranu.

Cesta od Narone dolinom Neretve prolazila je kroz Sarajevsko polje i Sarajevo da bi odatle nastavila preko Romanije na Drinu. Njen tok kroz Sarajevo možemo dosta pouzdano obilježiti: išla je pravcem današnjih glavnih ulica, a zatim preko Pašina brda i Mokrog produžavala na Romaniju i dalje na Drinu. S obzirom na položaj Sarajeva i na to da cesta odmah po izlasku iz grada prema istoku ima uspon, opravdan je zaključak da se na prostoru današnjeg Sarajeva nalazila rimska putna stanica (mansio ili mutatio).⁸

U samom Sarajevu otkriveni su tragovi rimskog naselja koje je ležalo u zapadnom dijelu današnjeg grada. Supstrukcije rimskih zgrada otkrivene su u Vasiljevoj bašči, tj. u parku kod Filozofskog fakulteta na Marijin dvoru. Na tom prostoru i ispred vojnog logora otkopan je veći broj grobova u kojima su se uz kosti pokojnika nalazili i prilozi. U ovom dijelu grada, na lijevoj obali Miljacke, radila je ciglana koja je podmirivala potrebe kako naselja u Sarajevu tako i drugih naselja u bližoj okolini. Među mnogobrojnim odlomcima raznovrsne rimske opeke na prostoru ciglane sačuvala su se dva odlomka tegula sa žigo-

8. Upor. D. Sergejevski: GZM 1947, NS II, 13 idd.

vima: CONSTA... i CO... Iz ruševina rimskih zgrada koje su se nalazile u parku kod Filozofskog fakulteta takođe su izvađene tegule sa žigovima: CONST..., CON... i NIMIXAM (obratno: MAXIMIN). Oblik slova na tegulama i neki drugi nalazi u ruševinama zgrada odgovaraju III vij. n. e., što pokazuje da je ciglana radila u to vrijeme. U supstrukcijama se čuvao i fragment krovne opeke sa krstom (IV vij. n. e.) i jedan primjerak novca iz VI vij. n. e. (Iustinus). Pored Koševskog potoka, kod Alipašine džamije, otkiveni su ostaci rimske keramičke radionice, koja je imala svoje dovodne i odvodne kanale. Nedaleko od radionice prikupljeni su raznoliki arhitektonski fragmenti koji potiču od najmanje dvije rimske zgrade. Na nekoliko mjesta istočnog dijela grada pronađeni su fragmenti rimske arhitekture koji nisu bili in situ, već su preneseni iz Sarajevskog polja i upotrijebljeni kao spolija za izgradnju javnih objekata u XVI vijeku. Među ovim nalazima najznačajniji je odlomak stuba sa bazom i natpisom koji se odnosi na municipalni život jedne opštine i u kome se spominju ugledni građani Rima iz prve polovine III vij. n. e. (Caius Clementinus i Catia Clementina) kao vjerovatni patroni gradske opštine u Sarajevskom polju. Važan nalaz predstavlja odlomak nadgrobnog spomenika sa natpisom u kome se spominje VLPIA (upor. epitaf iz Osijeka kod Blažuja: CIL III, 12755 = 8377 takođe sa imenom VLPIA). Na Debelom brdu iznad Sarajeva nalazila se rimska utvrda. Ovdje su sačuvane rimske zidine među kojima su nađeni brojni predmeti svakodnevne upotrebe (alati, nakit, noževi, ključevi, vaga, keramika i sl.) i nekoliko numizmatičkih primjeraka (drahma Dyrrhachium, Constantinus I i II i Iustinianus I). Sa raznih mjesta u gradu prikupljeno je dosta antičkih moneta koje idu u neprekidnom nizu od Tiberija do Justinijana.⁹

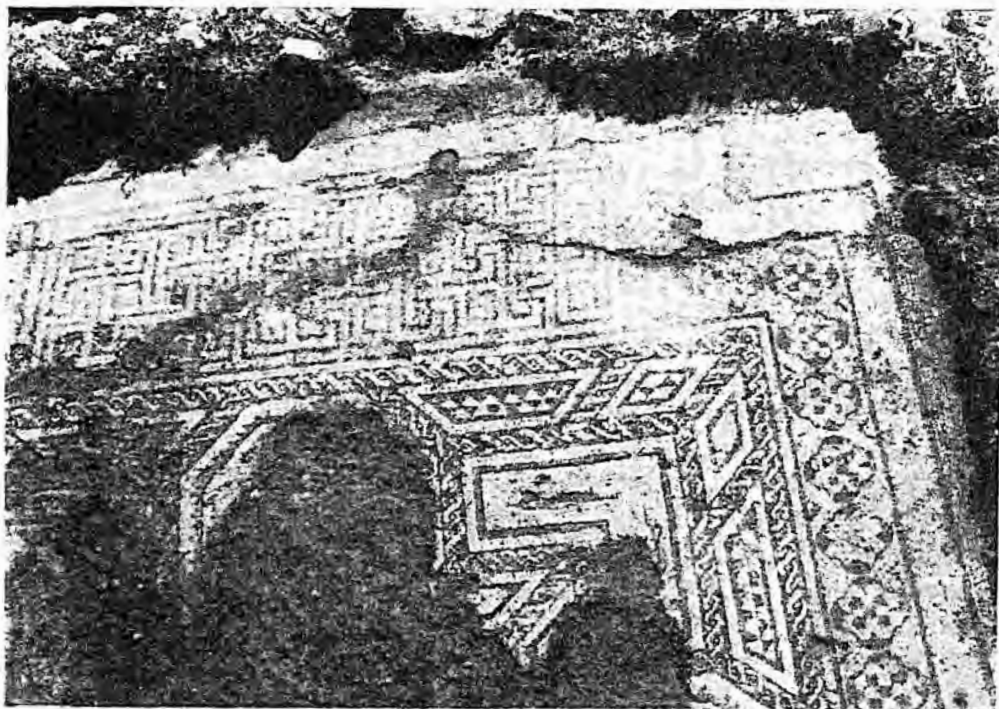
Najuglednije rimsko naselje sarajevskog regiona nalazilo se u današnjoj Ilidži. Još u toku prvih istraživanja (1892. i 1893. g.) otkriveni su ostaci većih rimskih građevina i drugi rimski spomenici na onom mjestu gdje su danas banjski objekti i samo termalno vrelo. Supstrukcije svih tada ustanovljenih zgrada, a naročito brojni mozaici koji su ih ukrašavali, svjedoče o zamašnim sredstvima utrošenim za podizanje ovog naselja.¹⁰ Antičkom naselju u Ilidži pripada ara sa natpisom: APOLLINI TADENO CHARMIDIS COL (onias servus) D. D. Posvetnog sadržaja je i djelimično sačuvani natpis iz sela Lužana kod banje Ilidže: APOL(lini)... ce TERIS D(is)...¹¹ Posebno je značajna baza koju caru Dioklecijanu posvećuje R(es) P(ublica) AQ(uarum) S... Ovaj dragocjeni spomenik pronađen je 1936. g. u ruševinama starog turskog mosta preko rijeke Željeznice kod Ilidže.¹² Prema tome, iz dva natpisa saznajemo da je rimsko naselje u Ilidži bilo gradsko naselje

9. Nalazi u Sarajevu: F. Fiala: WMBH IV, 38—72 (passim); V, 130 i VI, 129—138; K. Patsch: WMBH VI, 212; W. Radimsky: WMBH VI, 527—529; D. Sergejevski: GZM XLIV, 1932, 23—24; LII, 1940, 15—19 i 1947, NS II, 13—50. Upor. Č. Truhelka: GZM XXIV, 1912, 153—154.

10. Prve nalaze u Ilidži objavio je J. Kellner, WMBH V, 131—162.

11. K. Patsch: WMBH IV, 249; D. Sergejevski: Spomen. SKA. XCIII, 1940, 140.

12. D. Sergejevski: Aquae S... bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis br. 13, 1936, 1—3.

DIO RIMSKOG MOZAIKA IZ UGLEDNE GRADSKE VILE U ILIDŽI

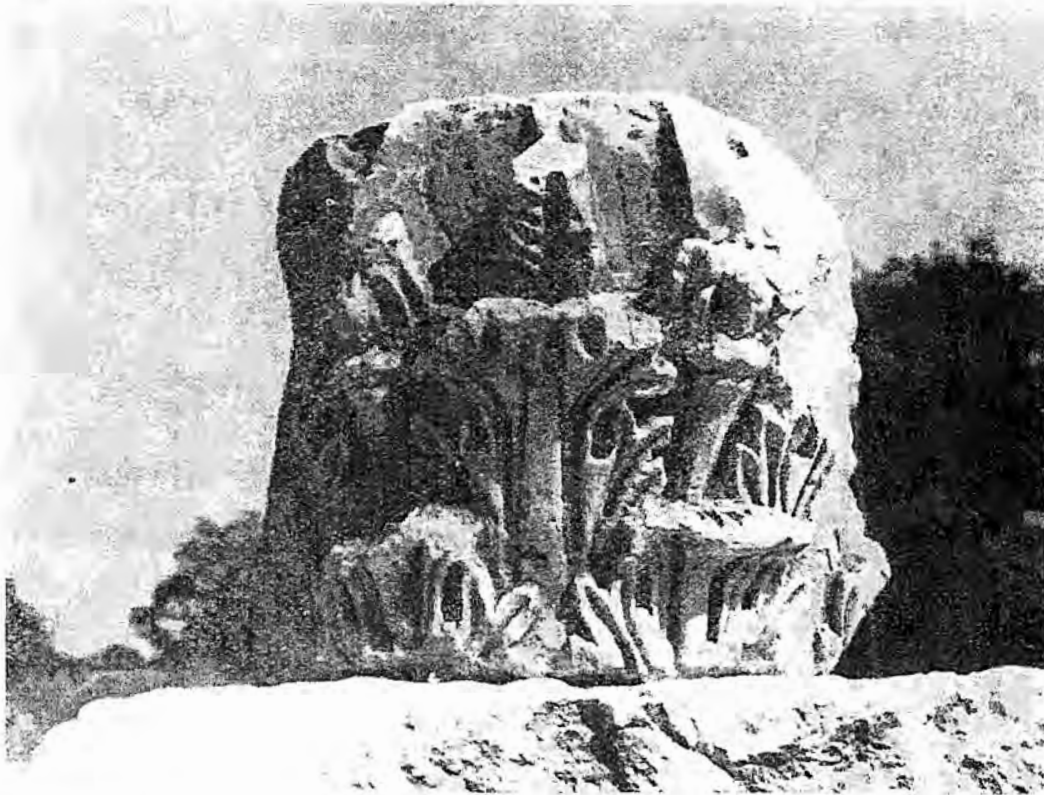
sa statusom colonia i respublica. Puno ime ovog grada nije nam poznato, jer drugi dio natpisa koji govori o respublica Aquae nije u cjelini sačuvan. Izvjesni arhitektonski elementi i osnove nekih građevina pokazuju da se rimsko naselje u Ilidži formiralo još u I vij. n. e. Numizmatički nalazi datiraju takođe iz I vij. n. e. (Claudius, Vespasianus), ali najveći broj primjeraka novca pripada II, III i IV vij. n. e. Događivanje starih zgrada i izgradnja novih vršeni su pretežno u III i IV vij. I najnovija istraživanja u Ilidži otkrivaju ostatke velikih i lijepo uređenih građevina iz rimskog vremena koje su prvenstveno služile za smještaj gostiju i posjetilaca ovog banjskog lječilišta. Samo ime Aquae S... pokazuje da je to bilo naselje koje je izraslo i formiralo se oko termalnog sumpornog vrela. Glas o ljekovitosti ovog sumpornog izvora prešao je okvire kraja u kojem se nalazio i dopro je barem do granica provincije.¹³ Posebni politički i strategijski razlozi uticali su na to da je Aquae S... kao gradska opština (respublica) postala i upravni centar jednog dijela desitijatskog područja. To je inače bio izuzetan slučaj, jer su Aquae u rimskoj državi postajale ugledna mjesta, ali bez političke uloge.

Na Sarajevskom polju su konstatovani i ostaci nekih poljoprivrednih aglomeracija iz rimskog vremena. U Stupu su otkopane ruševine rimske zgrade i grobovi. Među nalazima u arealu ove građevine najznačajnija su zemljoradnička i zanatska oruđa i novci (Claudius, Carinus i Maximianus). Zemljoradnička oruđa potvrđuju da je objekat

13. Za rezultate najnovijih istraživanja u Ilidži upor. E. Pašalić: Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955. —1958), GZM 1959, NS XIV, 3—26 — sa priloženim planovima i tabelama ilustracija.

priladao jednoj manjoj vili (*villa rustica*), a kovački alat i neprerađeno željezo indiciraju vlastitu proizvodnju poljoprivrednih i drugih oruđa na samoj ekonomiji. Ne može se tačno utvrditi kad je građevina podignuta, ali je ona svakako još postojala oko 300. g. n. e.¹⁴ U današnjoj Mirasnici takođe su otkriveni građevinski ostaci koji potiču od nekog poljoprivrednog dobra.¹⁵

Supstrukcije rimske anglomeracije konstatovane su u susjednom Švrakinom Selu (danas naselje Pavla Goranina); osim toga, ovdje je, nađena ara IOM čiji je dedikant veteranus leg. VIII Aug. (CIL III,

KAPITEL STUBA NAĐEN NA PROSTORU RIMSKOG HOSPITALIUMA U ILIDŽI

8374 = 27666a upor. str. 1035 i 2256).¹⁶ Osijek kod Blažuja poznat je po nalazima iz rimskog doba (arhitektonski fragmenti i građevinski materijal). Iz Osijeka je nadgrobni natpis: CIL III 12755 = 8377 sa imenom VLPIA, a iz Blažuja odlomak zavjetne ploče sa reljefom Dijane i natpisom (CIL III, 8376, upor. str. 2127 i 2256).¹⁷ U Gornjoj Vogošći, naročito uz potok Jošanicu i oko sumpornog izvora, ustanovljeni su rimski građevinski ostaci.¹⁸

14. O nalazima u Stupu: G. Čremošnik: GZM XLII, 1930, 211—215.

15. F. Fiala: WMBH I, 326—328.

16. K. Patsch: WMBH IV, 248—249 i IX, 233—234.

17. J. Makanec — Č. Truhelka: GZM II, 1890, 95—96; K. Patsch: WMBH IV, 250—251; I. Čremošnik: GZM 1953, NS VIII, 303—315.

18. K. Patsch: WMBH IX, 234—235.

Zaključak Sarajevsko polje i okolina današnjeg Sarajeva bili su dobro nastanjeni u raznim praistorijskim periodima. Ovdje su u predrimsko i rimsko doba stanovali Desitijati, snažno i veliko ilirsko pleme. Kroz predio Sarajeva prolazila je rimska komunikacija koja je od Narone vodila na Drinu. Na ovom osnovnom pravcu postojale su saobraćajnice i u predrimsko doba. Sarajevsko polje je predstavljalo stjecište vicinalnih puteva koji su ga vezali sa naseljima šireg regiona u dolini Bosne i Željeznice. Politički i upravni centar cijelog kraja bilo je gradsko naselje Aquae S... u današnjoj Ilidži, koje je imalo status samoupravne opštine (respublica) sa municipalnim uređenjem. Ovaj provincijski gradić razvio se kao lijepo uređeno banjsko lječilište koje je doživjelo svoj procvat od II do IV vij. n. e. Po Sarajevskom polju bile su rasute poljoprivredne ekonomije. Aglomeracija na području današnjeg Sarajeva razvijala se kao proizvođački centar i kao putna stanica na magistralnoj komunikaciji. Prema nalazima, može se konstatovati da je naselje u Sarajevu egzistiralo neprekidno od I do VI vij. n. e. Od značaja je, takode, da su se na Sarajevskom polju i oko njega naseljavali rimski veterani koji su svoje posjede pretvarali u mala poljoprivredna dobra i na njima otvarali zanatske radionice.

RÉSUMÉ

LE TERRITOIRE DE SARAJEVO AU TEMPS DES ROMAINS

Dans l'introduction, l'auteur constate que le territoire de Sarajevo avait été habité déjà au néolite et qu'à l'âge de bronze et de fer la population y était plus intense. Depuis la fin de l'âge de bronze le territoire de Sarajevo a été habité par des Illyres.

L'auteur cite les motifs principaux qui ont incité les Romains à l'occupation des côtes orientales de l'Adriatique et de l'intérieur de la péninsule Balkanique. Ces occupations ont commencé dans la deuxième moitié du IIIe siècle de l'ère ancienne et elles ont duré presque deux siècles et demi. Pour les Romains ces régions ont été importantes comme des bases stratégiques et comme des régions riches en ressources naturelles (minéraux, forêts, riches pâturages). Les Romains n'ont terminé qu'au IXe siècle de notre ère après la guerre dalmato-panonne (Bellum Batonianum). La pacification définitive et l'occupation de toutes les régions de la Bosnie-Herzégovine d'aujourd'hui.

Autour de Sarajevo habitait la tribu illyrique de Desitiates qui ont joué un grand rôle dans la guerre contre les Romains (6-9 ans de notre ère). Le chef de tous les Illyriens dans cette guerre, Baton, était Desitiate lui aussi. Les Romains ont été obligés de faire de grands efforts la dernière année de la guerre pour briser la résistance des Illyriens dalmates. Nous en avons les témoignages dans les sources romaines (Peterculus, Dio etc.).

Après avoir été subjugués, les Desitiates ont gardé le status de civitas de tribu jusqu'à la promulgation de l'Institutio Antoniniana (212 année de n. e.). Dans l'Illyrie conquise, les nouveaux maîtres se sont mis à fonder des villes et à l'organiser le système municipal dans le cadre qui répondait à leurs intentions politiques et stratégiques. A l'intérieur de la province romaine de Dalmatie les nouveaux maîtres n'étaient

pas pressés car à leurs plans convenait plus l'organisation par tribu. Il va sans dire que cette organisation devait se modifier et s'adapter au système général de l'administration de province.

Dans la région plus large de Sarajevo pendant les Romains on exploitait les minéraux (le district Fojnica—Kreševo, le territoire de Vareš). A côté de fer on extrayait quelques autres minéraux dans le district Fojnica—Kreševo. La domination romaine dans l'Illyrie représentait un plus grand développement de l'exploitation des mines et d'autres branches économiques (agriculture, artisanat).

L'activité des Romains se signale surtout dans le domaine de la construction et de la régularisation des routes à l'intérieur de la province de Dalmatie. Vu que les Illyriens construisaient des routes aux temps préromains, l'auteur constate que les Romains se sont mis tout de suite à la régularisation et à la réparation des routes qu'ils ont trouvées ainsi qu'à tracer des nouvelles. Les routes principales ont été construites jusqu'à l'année 21 de notre ère et elles ont relé à travers la Bosnie-Herzégovine d'aujourd'hui l'Adriatique avec la rivière Sava c'est-à-dire les régions autour du Danube.

A travers les territoires habités par les Desitiates conduisaient deux routes magistrales, l'une avait la direction Salone vers la Breza de nos jours (connue d'après l'inscription CIL III, 3201 = 10159 et par la donnée sur la Tab. Peut.: Salone — Bistue vetus — Bistue nova et de suite) et l'autre la direction Narona — par la vallée de Neretva — le lac de Borak — la selle d'Ivan — la plaine de Sarajevo — Romanija — Drina. Il est certain que cette, deuxième, magistrale passait à travers Sarajevo d'aujourd'hui. Vu la situation de Sarajevo et que cette route commence à monter de la sortie de la ville, la conclusion en est justifiée que sur le territoire de Sarajevo d'aujourd'hui se trouvait une mansio ou mutatio romaine.

Dans la ville même de Sarajevo on a découvert des traces d'une agglomération romaine: la substruction des bâtiments romains près de Marijin Dvor, les tombeaux romains près de Marijin Dvor et près des casernes militaires, la tuilerie romaine sur la rive de Miliacka datant du IIIe et IVe siècle de notre ère, les restes d'un atelier céramique et les fragments architecturaux de deux bâtiments à côté du petit cours d'eau de Koševo près de la mosquée d'Ali-pacha. Sur quelques lieux de la ville on a trouvé des fragments de l'architecture romaine qui sont transportés de la plaine de Sarajevo et utilisés comme des spolia pour la construction des bâtiments publics au XVIe siècle. Quelques-uns de ces fragments portent des inscriptions qui datent du IIe et IIIe siècle de notre ère. Excepté cela sur le Debelo Brdo au-dessus de Sarajevo une forteresse romaine était construite. On a recueilli sur les divers emplacements de la ville assez de monnaies antiques qui se suivent sans interruption depuis Tiberius jusqu'à Justinianus.

Le plus remarquable habitat romain de la région de Sarajevo se trouvait dans la localité Ilidža de nos jours. Jusqu'à présent on a découvert des monuments remarquables, des inscriptions et des fondements des bâtiments avec de belles installations sur le territoire de cet habitat qui avait le rang d'une municipalité de ville et s'appelait Aquarum S... La petite ville de province Aquae S... commençait à être construite déjà au Ier siècle de notre ère comme une station balnéaire auprès d'une source chaude sulfurique. Des raisons politiques et stratégiques particuliers ont exercé une influence sur le fait qu'Aquae S... depuis comme une municipalité de ville est devenue un centre administratif d'une partie du territoire habité par les Desitiates.

On a constaté dans la plaine de Sarajevo les restes des agglomérations agraires du temps des Romains, particulièrement à Stup et à Hrasnica. Les traces des habitats romains ont été trouvées aussi à Svrakiño Selo, à Osijek près de Blažuj et à Gornja Vogošća.

Conclusion: La plaine de Sarajevo et les environs de Sarajevo d'aujourd'hui ont été habités dans des périodes préhistoriques différentes. Avant les Romains et au temps des Romains, elle a été habitée par les Desitiates, une tribu illyrienne forte et nombreuse. A travers leur territoire passaient deux importantes voies de communication. Le centre politique et administratif au temps des Romains se trouvait à Ijida où se trouvait une municipalité autonome de ville Aquae S... et autour d'elle une économie romaine agraire. L'agglomération romaine sur le territoire de Sarajevo de nos jours se développait comme un centre de production et comme une mansio ou mutatio.